

О. Кабальюка. Делегація передала привітання від патріарха православної церкви Гаврила. Митрополит Йосиф запевнив Августина Волошина, що православна церква буде лояльна до влади Карпатської України та не буде втручатися до національних справ. Таким чином, уряд Августина Волошина пішов на зближення з керівництвом православної церкви, яке почало приносити перші позитивні наслідки.

15 березня 1939 року гортійські війська розпочали окупацію Карпатської України. Через деякий час почалися масові репресії, які не обминули і представників церкви, причому, не мало суттєвого значення до якої конфесії належав той чи інший священик.

8. КУЛЬТУРА УГОРЦІВ ЗАКАРПАТТЯ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

8.1. Культура закордонних угорців

Нові кордони, які виникли в результаті мирних угод після завершення Першої світової війни, дали про себе знати не тільки в державно-політичній, але й у культурно-мистецькій та літературній сферах. Раніше однорідна угорська культура стала територіально розчленованою. У рамках Тріанонських кордонів в Угорщині існували заклади для збереження культури, але території, які опинилися за кордоном, зіштовхнулись із багатьма проблемами. Створення та функціонування системи закладів культури, зважаючи на багаті регіональні традиції, найлегше проходило у Трансільванії, що відійшла до Румунії. Регіональні традиції на інших територіях, заселених угорцями, в тому числі і в Чехословаччині, були менш відчутними. З появою окремих культур угорських меншин утворилася своєрідна поліцентрична модель, яка суттєво відрізнялася від іншомовних поліцентричних культур.

Культура закордонних угорців і далі залишалась частиною єдиної культури угорської нації, хоча в ній і посилювався регіональний колорит у результаті відмежування від Угорщини та культурного і політичного впливу домінуючих націй. У закордонних угорських спільнотах відбувся процес реінтеграції внаслідок їх переходу в стан меншин та потрапляння в різні суспільно-політичні системи: в міжвоєнний період Румунія і Югославія були королівствами, а Чехословаччина та Австрія мали республіканський устрій, що різним чином впливало на можливості та свободу дій меншин.

Угорці Чехословаччини в результаті державно-адміністративного поділу утворили два різні культурно-політичні середовища: «словацьке» («szlovenszköi») та «підкарпаторуське» («kárpatáljai»).

8.2. Преса

Між двома світовими війнами Чехословацька Республіка загалом забезпечувала належні умови для функціонування преси національних меншин. Заснувати газету було неважко, свобода преси гарантувалась Конституцією, хоча деколи траплялось, що через цензуру вилучали деякі статті або їх частини, конфісковували увесь тираж певних номерів або тимчасово забороняли друк газет. У Чехословаччині виходило близько 600 угорських газет, із них приблизно 70 – на Закарпатті. Серед загальнодержавних найавторитетнішою був «Prágai Magyar Hírlap» («Празький угорський вісник»), який виходив з 1922 по 1938 рік. Деякі з тогочасних впливових видань Підкарпатської Русі: «Ruszinszkói Magyar Hírlap» («Угорська газета Русинії»), пізніша назва: «Kárpáti Magyar Hírlap» («Карпатський угорський вісник») (Ужгород – Деже Зомборі, Пал Рац, Міклош Ковач), «Határszéli Újság» («Прикордонна газета») (Ужгород – Ендре Тагі, Балінт Мадяр), «Az Őslakó» («Абориген») (Мукачево – Аладар Р. Возарі), «Kárpátalja» («Підкарпатська Русь») (Берегово – Йозеф Надош, Ласло Кіш, Анна Надош), «Kárpáti Híradó» («Карпатська хроніка») (Мукачево – Меньгерт Шимон), «Kárpáti Napló» («Карпатський щоденник») (Ужгород – Йозеф Еперйешші), «Kárpáti Magyar Gazda» («Карпатський угорський газда») (Берегово – Ласло Беллеї), «Beregi Újság» («Березька газета») (Берегово – Шандор Як), «Munkás Újság» («Робоча газета») (Ужгород – Бейла Йіеш, Йозеф Гаті, Герман Феер) та ін., що в основному мали чітку політичну орієнтацію. Ці газети є своєрідними документами тієї епохи, бо з їх допомогою можна хоча б частково відновити хід тих подій, про які сьогодні дізнатися з інших джерел вже неможливо. Таким чином, можна скласти уявлення про те, як, наприклад, сприймала угорська інтелігенція Ужгорода приєднання міста до Чехословаччини та складні умови миру для Угорщини.

Буденне життя того періоду можна простежити за репортажами в «Határszéli Újság» («Прикордонній газеті») та «Ungvári Közlöny» («Ужгородському віснику»). Осінь 1918 року запам'яталася незвично теплою погодою. В Ужгороді вдруге зацвіли дерева. Наслідки тривалої війни лягли важким тягарем на населення, особливо через проблеми з постачанням. Адміністрацією визначено персональні ліміти споживання харчових продуктів для населення; значна частина цукру «контрабандою» переправляється з Галичини; бракує жиру, «сала для жінок», «замінників кави», засобів прання тощо; у греко-католицькій міській школі для дівчат та у вчительській семінарії з огляду на «труднощі з харчовим забезпеченням інтернату» перенесено початок навчального року. В сільській місцевості намагаються вирощувати тютюн, однак на такі починання, як на протизаконні, накладаються жорсткі санкції фінансової інспекції. Прикро, що влада новим розпорядженням заборонила домашнє самогоноваріння. Людей головним чином гнітить «іспанська епідемія», що збирає урожай жертв серед населення. Через це на початку жовтня у всіх школах міста припинено навчання.

У жовтні з'ясувалося, що Угорщина війну програла. Але тоді це ще не здавалось трагічною фатальністю. «З Божим таланом не позиватимемося», – писала «Прикордонна газета». Усіх цікавило єдине питання: окупуєть «чехословаки» місто чи ні? У грудні все більше новин вказують на окупацію. Якість життя відчутно

змінилась. Поліція видає розпорядження, згідно з яким магазини можуть працювати з 6 до 16 години, «публічні їдальні», розважальні заклади, ресторани – до дев'ятої вечора, а у приватних помешканнях після десятої не можуть залишатись люди, чиє перебування «виходить поза рамки звичної гостинності», також слід економити електроенергію та паливо. У листівках оголошуються про обов'язкову здачу одягу, від якого звільняються ті, хто має менше, ніж 6 комплектів штанів, пальт, взуття, менше, ніж 12 сорочок та комплектів спідньої білизни. «Одяг отримуватимуть бідні демобілізовані військові». Водночас із військових складів роздають та розпродують «товари широкого вжитку». Терміновий і неочікуваний від'їзд із міста губернатора-управляючого комітатом Пала Легези та призначення ним для контролю за проведенням вище згаданої операції головного нотаря комітату Бейли Баноці викликали обурення та протести серед населення. Мають місце масові виступи як на підтримку, так і проти Баноці.

З нагоди Різдва кожному мешканцю міста виділено по 250 г цукру, а на греко-католицьке свято населенню обіцяють свічки, мило та ром. Не відбулося опівнічне різдвяне богослужіння, в місті не ходили колядники, на території усього комітату введено надзвичайний стан.

Наближення ворожого війська особливого страху не викликає. «Прикордонна газета» пише про окупацію Кошице (угорська історична назва – Кошша): «На жаль, саме безлад і масові грабунки, спричинені нашими, спонукали керівництво міста Кошице просити якнайшвидшого введення чехів [...]. Чеські війська весело і з піснею промарширували по місту і незабаром відновили порядок». На першій сторінці цього ж номера газети опубліковано звернення під назвою «До чехів». У ньому читаємо: «Чехословаки! Можливо, через кілька днів ви будете тут. Нам відомо, що ви маєте наказ не з Праги, а з Парижа окупувати і наше місто [...]. Тому просимо вас, закликаючи тією любов'ю, яку повинен відчувати один християнський народ до іншого, своєю зброєю захистили кожного мешканця нашого міста без винятку, і обіцяємо, що у вас не буде причин повернути її проти нас!». Газета «Ужгородський вісник» закликала не нагнітати обстановку: «Сьогодні у кожного є один обов'язок: зберігаючи спокій, чекати розвитку подій. Той, хто безпідставно підбурюватиме і поширюватиме неправдиві чутки, – скоює злочин проти революції і республіки. Патріотизм сьогодні вимагає від кожного громадянина Ужгорода очікувати подальших подій з довірою і холоднокрівністю».

«Окупація» Ужгорода відбувалась наступним чином. 12 січня 1919 року, пополудні, «допитлива публіка» – мешканці міста зібралася на вулиці Собранецькій (сьогодні носить цю ж назву). Для попередження можливих порушень порядку через деякий час з'явилася і муніципальна гвардія. «Командир ужгородського окупаційного загону» полковник Ціаффі прибув пополудні, близько 15-ї години, «на найнятій ужгородській машині». Йому назустріч вийшли керівник поліції Марковський та міський лікар доктор Секе, який виступав у ролі перекладача. Решта посадовців (мер міста Іштван Берзевіці, представник Русинської народної ради канонік Дюла Шуба, два офіцери поліції, міський нотар та один журналіст) очікували перед будинком жупанату (комітатської адміністрації). Полковник, під'їхавши до жупанату, вийшов з авто, і, якщо вірити публікації, на цьому «всі формальності» закінчилися, тобто передача міста «тривала усього декілька хвилин». Бесіда відбувалася

італійською мовою, після чого полковник звернувся до свого ад'ютанта німецькою. «Зовнішність та манери полковника справили на присутніх дуже приємне враження. На усіх він справив враження бездоганного військового, ввічливої і благородної людини». Тим часом прибуло кілька осіб на офіцерських авто, інші – на конях. Крізь натовп війська із піснею пройшли до площі перед будівлею жупанату. Солдати були одягнені в італійську форму. З площі вони попрямували до казарм. Частина натовпу розійшлася, інша ж супроводжувала солдат до входу. «А всюди панував спокій [...]. Розосередившись групами по четверо-п'ятеро, військові обходили вулички міста».

На початку 1919 року в газетах з'явилися перші білі прогалини, цензорські правки, які траплялися в пресі майже постійно протягом наступних двох десятиліть. Через деякий час населенню роздадуть «адміністративні книжечки» з піврічним терміном чинності, на які можна отримати продовольчі пайки. Нестабільним стає транспортне сполучення, «теперішній графік руху поїздів [...] цілком ненадійний», особливо на лінії Ужгород-Чоп, тобто той, що перетинає демаркаційну лінію. Після цілковитої зупинки рух із середини лютого знову відновлено, але тільки т. зв. шкільного потягу, який возить дітей із Чопа до Ужгорода. «Чехословацький» губернатор Ладіслав Мойш у своєму зверненні повідомляє: «Мені стало відомо, що чопським шкільним потягом учні контрабандно перевозять угорські газети, якщо це ще раз трапиться – я безжалісно скасую шкільний поїзд».

Ладіслав Мойш проводить «символічну» зміну адміністрації. У супроводі свого секретаря Івана Мигалка та «чеських офіцерів» він з'являється в жупанаті Ужгорода, щоб прийняти «командування» від Бейли Баноці, якого Легеза залишив виконувати обов'язки губернатора-управляючого комітатом. Баноці не складає присяги на вірність Чехословацькій державі, але згідно зі своїм службовим обов'язком скликає офіцерський склад комітату. На цих зборах Мойш спочатку словацькою, а після протесту присутніх угорською мовою закликає офіцерів скласти присягу на вірність Чехословаччині, але безрезультатно. У цей час, згідно з матеріалами місцевої угорської преси, люди оплакують поета Ендре Аді, в оголошеннях шукають «секретарок», «дівчат, що розуміються на веденні господарства», купують-продають, займаються візництвом, роблять пожертви, розміщується інформація про діяльність культурних товариств.

Символічною є загибель журналіста Лайоша Повша. 7 березня 1919 року солдати окупаційного війська вбивають його просто на вулиці. Протягом наступних двох десятиліть посилення на цей інцидент служило одною з найголовніших характеристик чехословацького панування. У 1990-х роках цей факт знов впливає із забуття. У громадській думці він сприймається як більш реальна історія, ніж зміна самої влади.

З 1920 року характер подання матеріалів місцевою угорською пресою змінюється, триває пошук нових форм висвітлення подій. Поряд із висвітленням новин, сміливо подаються власні коментарі, зауваження. У ситуації, яка здається вже невинною, угорськомовна преса шукає винуватців роздроблення Угорського королівства. У «Прикордонній газеті» можна прослідкувати основні програмні тези. Балінт Мадяр на одному урочистому заході так сформулював ситуацію,

в якій опинились угорці: «Були часи, коли крім нас, власне кажучи, інших і не було. Ми творили культуру, після темної ночі Середньовіччя проголошували ідеї «свободи» і «братерства» [...]. Але прийшов ворог і заявив: він принесе справжню свободу, він принесе справжнє братерство, він принесе справжню культуру». Політику творять русини, угорці тільки спостерігають збоку: «Ми хотіли зазирнути в ту політику, яку русини проводять упродовж року [...], завітавши до одного з представників русинської політики, і просили його дати відповіді на наші запитання». Почалося перекручування фактів; вже невідомо, коли відбулась та чи інша подія, з якою пов'язували зміну влади рік тому. «Наше місто, як таке, востаннє відіграло якусь роль у політиці того січневого або лютого дня тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого року, коли губернатор Мойш з'явився в будинку муніципалітету».

І, врешті-решт, пошук винуватців. «[...] Окремі народи колишньої Угорщини стали державоненависниками і угроненависниками тому, що вони зненавиділи політику угорських урядів, яка, власне, їм на шкоду, підтримувала, підсилювала і зробила впливовими євреїв». «Нам потрібне єврейство, яке нас розуміє, працює заради власного добробуту, але не проти нас, не нам на шкоду, яке сповідуючи власну іудейською релігію, вважає себе угорським, і нам не потрібне кон'юнктурне єврейство, на їхню підтримку ми не претендуємо, бо з неї ніколи не буде ні благодаті, ні результату. Не потрібне нам таке, котре заграє із більшовиками, не потрібне нам [...] єврейство, яке скрізь і усюди поширює брехливі наклепи про стан речей в Угорщині, [...] ми [...] хоч і меншість, але бажаємо із честю добитися своїх прав». Різке зменшення чисельності угорців, за результатами двох повоєнних чехословацьких переписів населення, угорська преса пов'язувала не стільки із можливими фальсифікаціями, скільки з «відокремленням» єврейства.

У чехословацький період у статистиці євреї враховувались як окрема національність, вони активно включились в політичне життя, відкривали школи, гімназії (Ужгород, Мукачево) з навчанням на івриті, видавали власні книжки, газети. У 1921 році на Закарпатті з 604.745 населення 93.023 були євреї (15,28%), і з них 79.722 (85,7%) визнали себе представниками єврейської національності. Рідною мовою 70% назвали угорську, інші ж – ідиш, словацьку, русинську (українську) мови. Усі з більш ніж 400 релігійних общин, окрім ужгородської конгресової (неологічної), були ортодоксальними общинами і адміністративно підпорядковувались Єврейській канцелярії в Пієштянах. У 1930 році з 734.315 жителів 91.845 офіційно вважались євреями (12,25%). У статистичних даних 1941 року угорцями вважали також тих євреїв, котрі рідною мовою назвали угорську, і тільки тих осіб, котрі своєю рідною мовою називали ідиш, реєстрували євреями. Так, на Закарпатті із загальної кількості 1.031.815 жителів євреями зареєстровано 78.699 осіб, хоча в дійсності осіб іудейського віросповідання було 146.199 (14,2%).

Зміна державності призвела до того, що в 1919–1920 роках угорці часто стають емігрантами, серед них і ужгородці: «Нещодавно на наших вулицях знов ходили туди-сюди сумні люди; збирались, прощались [...], їхали в Будапешт».

Новий відлік часу розпочався. В Угорщину можна їздити за закордонними паспортами, отримавши після тривалих клопотів візу. У той же час у рамках угоди про малий прикордонний рух мешканці, що проживають у прикордонній смузі вздовж чехословацько-угорського та чехословацько-румунського кордонів, а також

ті, хто по іншу сторону державного кордону володіли якимось майном, могли мати спеціальні перепустки для перетину кордону. Пропускні пункти були розташовані один від одного на великій відстані. Часто траплялись нелегальні перетини прикордонної смуги, поширена була контрабанда. У Чехословацькій Республіці заборонили угорські свята, а також виконувати угорський гімн, носити національні кольори. Найбільшими святами стали День утворення республіки (28 жовтня) та день народження президента республіки Т. Г. Масарика (7 березня).

У Центральній Європі з середини 1920-х років розпочалася систематична радіотрансляція, в Чехословаччині з 1928 року з'явилися передачі угорською мовою спочатку на Кошицькому, потім на Братиславському, а в 1934 році і на Шкільному радіо. Майже в кожному населеному пункті було «пересувне» кіно.

8.3. Освіта і релігійне життя

Загальну систему освіти в Угорщині створено першою Державною постановою про освіту «I. Ratio educationis (Ratio educationis totiusque rei litterariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas)» у 1777 році. Як і раніше, в усіх навчальних закладах мовою викладання залишилась латинська, тому що вона була офіційною державною мовою: нею користувалась на Державних зборах, в адміністраціях, судах, нею творили закони. Ця мова була спільною для «різних націй», що проживали в Австро-Угорщині. Постанова приписувала проведення в початкових школах навчання рідною мовою жителів даного населеного пункту, а також вивчення німецької мови, яка відкривала шлях до більш високого рівня підготовки. У результаті в хорватських, німецьких, угорських, румунських, русинських, сербських і словацьких селах, містах Угорщини відбулось впровадження навчання рідною мовою. Виданий у 1806 році «II. Ratio educationis» визначав, що в освітній сфері – в навчальних матеріалах, підручниках тощо – потрібно уникати усього, що з точки зору релігійної або національної толерантності може бути образливим, а також ввів на території країни обов'язкове викладання угорської мови в гімназіях. Одна з постанов 1818 року ввела, починаючи з 1819/1820 навчального року, обов'язкове викладання угорської мови у школах усіх типів. У 1840 році угорська мова стала в країні офіційною, а з 1844 року – офіційною мовою навчання в середніх і вищих навчальних закладах. Після завершення революції і визвольної боротьби 1848–1849 років, з 1850 року в Угорщині почав діяти прийнятий у 1849 році австрійський закон про освіту «Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich», який залишався чинним аж до 1867 року, до утворення Австро-Угорської монархії. Найголовнішим нововведенням цього закону було те, що в гімназіях запровадили попредметне викладання.

Закон про компроміс (дуалізм) 1867 року надав Угорщині конституційну самостійність у питаннях суспільного права та самоврядності. Так з'явилась можливість створення Міністерства у справах релігії й народної освіти. За каденції міністра культури і освіти Йозефа Етвеша відбулася реформа освіти Угорщини. Так, законом 1868 року про народні школи було створено законодавчу основу сучасної народної освіти, яка базується на урівноваженні обов'язкового навчання

та вільного вибору дисциплін. За каденції міністра Агоштона Трефорта проведено модернізацію середньої та вищої освіти. Знаменитою стала програма шкільного будівництва. Альберт Аппоні (Закон Аппоні (1907)) започаткував процес, який передбачав переведення навчання в державних школах виключно на угорську мову, збереження ж мов інших національностей на практиці перекладалось на систему церковно-конфесійного навчання.

Створена в 1918 році Чехословацька Республіка певний час зберігала попередню шкільну систему: в чеських областях держави залишились австрійські, а в Словачині та Підкарпатській Русі – угорські освітні закони та інструкції. На Підкарпатській Русі найвищою місцевою освітньою інстанцією з 1922 року стала Ужгородська референтура Міністерства національної культури і шкільництва.

Урядова постанова № 495 від 26 серпня 1919 року ввела обов'язкове складання службової присяги для педагогів. Прийнятий 12 лютого 1920 року закон № 103/1920 пом'якшив формулювання, і усіх тих, хто бажав зберегти свою посаду, зобов'язував давати службову урочисту обіцянку. Прийнятий 13 липня 1922 року так званий малий закон про шкільництво № 226/1922 запроваджував загальнообов'язкову восьмирічну освіту, розширення діючих шестирічних початкових народних шкіл до восьмирічних, а також зробив можливим введення обов'язкового вивчення чеської мови в школах національних меншин. Законом за № 137/1923, прийнятим 8 червня 1923 року, впроваджується обов'язкове вивчення державної мови у всіх навчальних закладах. У 1928 році окремою постановою заборонено нострифікацію дипломів, здобутих в Угорщині після 1 жовтня 1928 року. У результаті цього все менше молоді йшло навчатись в Угорщину, а ті, хто отримав там диплом, все рідше повертались додому. Всі вищі навчальні заклади, які опинились на території Чехословаччини, припинили своє існування: Пряшівську юридичну академію перевели в Мішкольц, теологічну – до Будапешта, а згодом – до Шопрона, гірничу та лісотехнічну професійні школи з Банської Ставниці також переведено до Шопрона, а економічна академія в Кошице була закрита. Влітку 1919 року в Братиславі ліквідовано Угорський науковий університет імені королеви Єлизавети, а на його місці засновано Університет імені Коменського, навчання в якому проводиться чеською та словацькою мовами. До системи вищих навчальних закладів належать кілька інститутів: Празький, Братиславський та навчальний заклад в Брно були чехословацькі, а крім них діяв Празький німецький університет.

У Чехословацькій Республіці школи нижчого ступеня належали до категорії так званих народних шкіл, котрі в свою чергу поділялись: навчальні заклади нижчого ступеня – початкові та навчальні заклади вищого ступеня – горожанські школи. До середніх шкіл належали гімназії та вчительські семінарії.

У 1921/1922 навчальному році на Підкарпатській Русі функціонувало 118 угорських початкових шкіл, в яких навчалось 18.462 учні. У 1925/1926 навчальному році навчатись угорською мовою мали змогу учні 146 початкових шкіл, із яких були: 101 угорська, 28 чехословацько-угорських, 11 русинсько-угорських, 4 німецько-угорські, 2 чехословацько-русинсько-угорські та 1 чехословацько-німецько-угорська. У 1935/1936 навчальному році у 118 початкових школах 18.171 дітей навчало 363 педагоги.

Чехословацька держава отримала в спадок два типи міських шкіл. На чеських, моравських та сілезьких територіях, що раніше належали до Австрії, ці школи були трирічними, а ті, що належали до колишньої Угорщини – тобто зі Словаччини та Підкарпатської Русі – були чотирирічними. Горожанські школи в Словаччині з 1925/1926 навчального року реорганізували в трирічні. На Підкарпатській Русі це ж саме відбулося з початку 1934/1935 навчального року. З 1937/1938 навчального року горожанські школи знову стають чотирирічними, але четвертий курс запустити змогли не всюди: оскільки держава не виділила на це кошти, ці витрати повинні були взяти на себе муніципальна влада та батьки учнів.

У 1919/1920 навчальному році із 40 горожанських шкіл навчання угорською мовою проводилось у дев'ятьох, але вже незабаром угорські класи залишилися тільки в русинсько-угорських міських школах Берегова, Мукачева та Ужгорода. Ситуація залишилась незмінною, незважаючи на те, що угорське населення Севлюша (зараз Виноградів) і його околиць майже щорічно подавало прохання про відкриття угорської школи. У 1935/1936 навчальному році у 24 угорських класах трьох горожанських шкіл навчалось 988 учнів та викладало 28 вчителів.

В Ужгороді до Тріанонського мирного договору були 2 горожанські школи: державна чоловіча (1914) та державна жіноча (з 1901 року – реформатська, а з 1903 року – вже державна). Починаючи з 1919/1920 навчального року, замість чоловічої починає діяти змішана школа з руською мовою навчання, в якій з 1920/1921 навчального року відкриваються паралельні угорські класи. На місці жіночої в лютому 1920 року починає діяти школа зі словацькою мовою навчання, а в 1923/1924 році – паралельні чеські класи. У 1937/1938 навчальному році словацьку і чеську школи розділяють. У листопаді 1938 року після першого Віденського арбітражу закривають чеські та словацькі школи, замість руської відновлюють роботу угорських чоловічої та жіночої шкіл, що діяли до Тріанонської угоди, а руські й словацькі учні навчаються в паралельних класах.

У 1939/1940 навчальному році для руських і словацьких класів відкривають самостійну горожанську школу з двомовним навчанням. Єдина церковно-конфесійна горожанська школа – це греко-католицька жіноча школа, що знаходилася в Ужгороді. Вона була заснована у 1875 році як шестирічна, а пізніше почала діяти як восьмирічна народна школа, в якій із 1879/1880 навчального року старші чотири класи реорганізували в горожанську школу. В Мукачеві першу горожанську школу для жінок відкрили у 1882 році. Цей навчальний заклад у 1920/1921 навчальному році об'єднали із заснованою у 1916 році чоловічою школою. З цього часу і до 1939 року навчання у ній велося руською й угорською мовами, а з 1939/1940 навчального року вона знову стає самостійною угорською (чоловічою та жіночою) школою. У цьому ж навчальному році в місті відкривають ще три школи: державну чоловічу і жіночу – з руською мовою навчання, державну німецькомовну школу спільного навчання та єврейську жіночу школи.

У Севлюші (Виноградово) у 1880 році відкривається угорська горожанська школа, з 1920 року вона функціонувала з руською мовою навчання, угорські класи поступово скорочуються, а з 1926/1927 навчального року створюються паралельні чеські класи. У 1935 році руську та чеську школи відокремлюють. З 1939/1940

навчального року знову функціонує тільки одна горожанська школа з угорською та руською мовами навчання.

У 1897 році в Хусті відкривається чоловіча та жіноча горожанські школи з угорською та руською мовами навчання, але з 1920 року в ній навчаються тільки руською мовою. У 1933/1934 навчальному році засновують самостійну чеську школу, яка з 1939/1940 навчального року реорганізується в русько-угорську. У 1940/1941 навчальному році відкривають ще й єврейську чоловічу та жіночу горожанські школи з угорською мовою навчання.

У 1920 році у Великому Березному відкривається державна руська горожанська школа спільного навчання, в якій у 1924 році впроваджуються паралельні чеськомовні класи. З 1934/1935 навчального року ці паралельні класи реорганізують у самостійну школу. З 1939 року в населеному пункті залишилася лише єдина горожанська школа з руською мовою навчання.

У Перечині з 1921 року функціонувала руська горожанська школа спільного навчання, а з 1939 року вона перетворюється в двомовну – русько-угорську. У 1937 році в Середньому відкривається державна змішана руськомовна горожанська школа з паралельними словацькими класами. Навчальний заклад після першого Віденського арбітражу ліквідовано.

Специфічну історію мала горожанська школа в Білках, заснована у 1923 році. Коли після першого Віденського арбітражу сюди переселили руські класи Берегівської гімназії, школу прирівняли до гімназії. Однак такий її статус зберігся недовго: із 1940/1941 навчального року заклад повернули до попередньої організаційної форми – горожанської школи. Схожа історія відбувалась і в Рахові, де в 1923 році засновано руськомовну горожанську школу. У 1927 році її розширено чеськими паралельними класами. Із 1929/1930 навчального року паралельні класи стали самостійними навчальними закладами, хоча до 1937 року директор у них залишався спільним. Чеська школа в грудні 1938 року була ліквідована. Руську з вересня 1939 року прирівняли до гімназії, однак через два навчальні роки знову повернули до попередньої організаційної форми – горожанської школи.

У першій половині 1940-х років горожанські школи діяли в Солотвині, Нижніх Верецьках (Нижніх Воротах), Ясінях, Королеві, Великому Бичкові, Великих Лучках, Воловому (Міжгір'ї), Рахові, Чинадієві, Сваляві, Тячеві.

У цей період на Підкарпатській Русі гімназії діяли в Ужгороді, Мукачеві, Хусті та Берегові. У міжвоєнний період Берегівська реальна гімназія була єдиною, в якій протягом усього часу функціонували угорські паралельні класи.

Найстарішу історію мала Ужгородська гімназія. У 1646 році її засновники (сім'я магната Другета) переселили в Ужгород створений у 1613 році в Гуменне Земплінського комітату середній навчальний заклад. За чехословацької влади угорську гімназію проголосили руською, а угорські класи поступово поскорочували. Замість них повідкривали паралельні чеськомовні. Після першого Віденського арбітражу відновлене в середині листопада 1938 року навчання вже знову проводилось в угорській гімназії з паралельними руськомовними класами. З 1940/1941 навчального року зі змішаної гімназії відлучили жіночі класи, для яких створили самостійний навчальний заклад, названий на честь святої Єлизавети з династії Арпадів (1207–1231). У наступному, 1941/1942 навчальному році, чоловічу гімназію поділено на

руськомовну (згідно з літописом гімназії – це перший рік її функціонування) та угорськомовну, якій як спадкоємиці багатолітньої Ужгородської гімназії присвоюється ім'я Другетів. У 1934 році в місті відкривається гімназія з викладанням на івриті. Заклад утримує єврейська культурна спілка «Явне».

У Мукачеві в 1868 році відкривається початкова публічна приватна реальна гімназія, яку в 1875 році перетворюють у державний заклад, а з 1890 року поступово розширюють до восьмирічної головної гімназії. З 1919 року діє як руська реальна гімназія, а починаючи з 1925 року, в ній відкриваються чеські паралельні класи. З середини листопада 1938 року цей заклад знову повертається в статус угорськомовної гімназії з паралельними руськими класами. Із 1939/1940 навчального року руське відділення перетворюється в самостійну гімназію. Угорській гімназії з 1940/1941 навчального року присвоюється ім'я Арпада – вождя угорців періоду здобуття батьківщини, засновника угорської правлячої у середні віки династії Арпадовичів. У місті в 1924 році відкривається і єврейська гімназія, яка перебувала на утриманні Підкарпатського єврейського шкільного об'єднання. Навчальний заклад у 1943 році закрили, а будівлю використали під воєнний шпиталь.

У Берегові в 1888 році відкривають державне початкове реальне училище, яке з 1895 року функціонує вже як головна гімназія. Значна частина угорських гімназистів після зміни державності переселилась у Торпу (в Угорщині) і в період з 1921 по 1924 рік навчалась в м. Фегердьормот. Колишній Берегівський базовий навчальний заклад із 1920 року починає функціонувати як руська реальна гімназія з паралельними угорськомовними класами. За чехословацький період це була єдина підкарпатська гімназія, де навчання велося і угорською мовою. Після першого Віденського арбітражу заклад знову став гімназією з угорською мовою навчання.

У листопаді 1938 року уряд Августина Волошина створив для руських гімназистів, які залишили Ужгород, Мукачево та Берегово, державні гімназії в Перечині, Сваляві, Білках, Рахові та Берегракоші (сьогодні Ракошино), а в Великому Бичкові гімназію утримував орден Святого Василя. У наступному навчальному році ці заклади або припинили своє існування, або були переакваліфіковані в горожанські школи.

У цей період ремісничі школи функціонують у Берегові (між 1883 та 1919 роками, а також із 1921 року), Хусті (з 1912 року, за винятком 1938/1939 навчального року), Мукачеві (з 1926 року), Севлюші (з 1933 року), Сваляві (з 1921 року), Тячеві (з 1920 року), Ужгороді (з 1933 року). Ці навчальні заклади готували спеціалістів у галузі метало- і деревообробки, рукоділля, електриків, кравців, перукарів, столярів, шевців, спеціалістів-харчовиків; в Ужгороді в жіночій ремісничій школі (з 1939 року) навчали шиттю спідньої білизни та верхнього одягу. Ремісничі школи були в Чопі (з 1929 року), Великому Березному (з 1920 року), Перечині (з 1925 року), Рахові та Тісауїлоку (з 1893 року, але в період Першої світової війни навчання не проводилось); школа торговців у Мукачеві (з 1925 року), спеціальні торговельні курси в Мукачеві (з 1940 року) та Севлюші (з 1921 по 1942 рік). Вищий державний торговельний навчальний заклад (торговельна академія) функціонував у Мукачеві (з 1918 року) та в Ужгороді (з 1939 року). Угорськомовне навчання

проводилось в одній із берегівських професійних шкіл та на угорському відділенні Мукачівської торговельної академії.

На Закарпатті діяли три вчительські семінарії: греко-католицька в Ужгороді (з 1793 року) та греко-католицька (з 1920 року) і державна вчительська семінарія (з 1914 року) в Мукачеві. Проте в цих закладах у міжвоєнний період навчання угорською мовою було скасоване.

У 1928 році створено Угорське педагогічне товариство Підкарпатської Русі. Головою обрали Фердинанда Серені, заступниками стали Дюла Монуш, Шандор Балог, Янош Бан, Гашпар Надь, а головним секретарем – відомий автор підручників Герев Кормош. Упродовж 1928–1931 років Товариство видавало в Берегові педагогічну газету під назвою «Magyar Iskola» («Угорська школа»), яку редагував Фердинанд Серені. У 1934–1935 роках у Берегові під редакцією Шаму Цабана та Пала Ілку виходила також педагогічна газета «Új Korszak» («Нова епоха»). Цабан, крім цього, раніше намагався видавати молодіжну газету, яка проіснувала у період із 1927 по 1929 рік під назвою «Jó Varátom» («Мій хороший друг»).

В утриманні навчальних закладів і збереженні національної ідентичності значну роль відіграла церква. Згідно з переписом населення 1921 року на Закарпатті проживало загалом 606.568 чоловік (із них громадян Чехословаччини – 599.808), в національному поділі: русинів/росіян/українців – 372.884, угорців – 102.144, євреїв – 80.059, чехів/словаків – 19.737, німців – 10.460. За переписом 1930 року загальна кількість населення становила 725.357 чоловік (із них громадян Чехословаччини – 709.129). За національною ознакою ці показники були наступними: росіян/русинів/українців – 446.916 (63%), угорців – 109.472 (15,4%), євреїв – 91.255 (12,9%), чехів і словаків – 33.961 (4,8%), німців – 13.249 (1,9%), румунів – 12.641 (1,8%), циган – 1.357. Угорське населення в Ужгороді складало 17,8%, Мукачеві – 22,5%, Берегові – 52,2%, Хусті – 7,9%, Севлюші – 24,8%, Ясіня – 11,1%. Розподіл населення за релігійною приналежністю був таким: греко-католики – 359.167 (49,5%), православні – 112.034 (15,4%), іудеї – 102.542 (14,1%), євангелісти та реформати – 72.425 (10,2%), римо-католики – 69.262 (9,5%). Серед угорців показники були наступні: реформати – 68.867, римо-католики – 25.737, греко-католики – 14.309, іудеї – 5.870, православні – 10. За віросповіданням підкарпатурські угорці в основній масі були реформатами, частково греко-католиками і римо-католиками.

Римо-католицькі вірники колишніх угорських комітатів – Угоча, Мараморош, Берег, Унг, Сатмар, Саболч, які в 1919 році увійшли до складу Підкарпатської Русі – до зміни державності підпорядковувалися Сатмарській римо-католицькій дієцезії. У результаті підписання Тріанонського мирного договору Сатмарська дієцезія розпалася на три частини: 14 приходів залишилося в Угорщині, 44 потрапили під юрисдикцію Румунії, а 44 приходи разом зі 70-ма священиками та 75.000 вірниками відійшли до Чехословаччини. Сатмарський єпископ Тібор Борнеміса (1907–1928) призначив вікарієм ужгородського римо-католицького священика Абрагама Тагі (1860–1934), а невдовзі відвідав Підкарпатську Русь, де «з часів відриву території» уперше провів візитацію з приводу першого причастя. У 1928 році на Підкарпатській Русі було започатковано рух за створення самостійної римо-католицької дієцезії. Святий Престол у 1929 році уклав із Румунією конкордат, у результаті якого над частиною підкарпатурської дієцезії скасовувалася

ординарська юрисдикція Сатмарського єпископату. У 1930 році Святий Престол утворює на її місці самостійну єпархіальну адміністрацію, на чолі якої апостольським адміністратором призначається Абрагам Тагі. Після його смерті, в лютому 1935 року, апостольським адміністратором стає папський камерарій Ференц Свобода. У католицькій громаді Підкарпатської Русі з'являються чутки про те, що їхня апостольська адміністрація втратить незалежність і буде приєднана до дієцезії Кошице. Жителі почали збирати підписи під листом із проханням залишити самостійність крайової апостольської адміністрації, а також створити на цій території самостійну дієцезію. У січні 1936 року лист передали у Ватикан. 1 вересня 1939 року підкарпатського римо-католицького апостольського адміністратора Ференца Свободу понижено до рангу вікарія. Після чергової зміни державності, в жовтні 1939 року за розпорядженням Папи Римського ліквідовано Підкарпатську римо-католицьку апостольську адміністрацію і парафії краю знову приєднано до Сатмарської дієцезії.

Мукачівську греко-католицьку єпархію було створено 1646 року, коли в Ужгородському замку уклали церковну унію. До греко-католиків належать ті християни, котрі відділились від візантійських (православних) церков і з'єдналися (уклали церковну унію) з римо-католицькою церквою. У період зміни державності єпископом-ординарієм єпархії був Антал Папп (1912–1924), якого чехословацька влада вислала з держави. Його наступником став Петер Гебей (1924–1932), що займав цей пост до самої смерті. Наступним єпископом став Олександр Стойка (1932–1943). У ті часи до єпархії належало 20 угорських приходів. Відповідно до угоди чехословацького уряду та Ватикану Мукачівська та Еперйешська (Пряшівська) єпархії вийшли з-під юрисдикції Естергомського єпископа, до якої належали з вересня 1918 року, і тимчасово були підпорядковані безпосередньо апостольському Святому Престолу. Булла визначала: на територіях пошматованих прикордонних єпархій управління здійснюється церковними радами під керівництвом апостольського ординарія. Єпископ О. Стойка заявляв: «Для руського населення Святійший Отець уже освятив і благословив кордони Чехословацької Республіки». Булла Святого Престолу від 19 липня 1939 року знову підпорядковує Мукачівську єпархію Естергомській метрополії.

До зміни державності згадувана територія знаходилась і під юрисдикцією Передтисянського реформатського церковного округу. Єпископ Калман Ревес (1918–1931) восени 1919 року переводить резиденцію з Кошице до Мішкольца. У жовтні 1920 року після дворічної перерви в Ужанській реформатській єпархії відбуваються загальні збори під головуванням декана Іштвана Сюча та куратора єпархії Золтана Берната. У червні 1921 року колегія духовенства Ужанської реформатської єпархії висловлює свою позицію щодо того, що в Словаччині планують створити самостійну словацьку єпархію. Колегія духовенства заявила, що в словацьких населених пунктах, що належать до Ужанської єпархії, богослужіння завжди проводилося словацькою, а тому розподіл, якщо він зумовлений мовним питанням, не є обґрунтованим. «*Ruszinszkói Magyar Hírlap*» («Угорський вісник Русинії») коментує цю заяву наступним чином: «У Русинії необхідно створити окрему реформатську єпархію, єдність Ужанської єпархії потрібно зберегти до внесення змін русинського і словацького кордонів, бо увесь Ужанський комітат належить Русинії!». У цей час

у Севлюші були проведені загальні збори духовенства Мараморосько-Ужочанської реформатської єпархії. На зборах стверджували, що через «дроблення» з 32 приходів залишилось 25. Збори постановили, що заради «об'єднання реформатів Підкарпатської Русі в окремих церковний округ (єпархію) зробиють усе необхідне», і запропонували приєднатися до цієї ініціативи реформатів із Березького та Ужанського комітетів. У липні 1921 року на зібранні старійшин в Ужгороді священник із Соловків Карой Баркасі запропонував, щоб 12 приходів «із колишнього Ужанського комітату, що залишились у Русинії», відірвались від колишньої єпархії і створили самостійну Підкарпатурську єпархію. У серпні 1921 року в Берегові відбулася нарада представників Мараморосько-Ужочанської, Березької та Ужанської реформатської єпархій. Доповідач від Мараморосько-Ужочанської єпархії головний секретар управління Арон Шютев запропонував, щоб три єпархії створили окремих церковний округ. У грудні 1921 року з цією метою створено оргкомітет, а 31 жовтня 1922 року проголошено утворення Підкарпатурського реформатського церковного округу. Спочатку було обрано тільки помічника єпископа Ференца Бікі. 17 квітня 1923 року першим єпископом Підкарпатурського реформатського церковного округу обрано мукачівського священника, декана Березького – Бейлу Бертока, інтронізація якого відбулася 7 червня в Мукачівській реформатській церкві. Невдовзі в Левице відбувся перший Вселенський законодавчий синод реформатських церков Словаччини і Підкарпатської Русі, на якому офіційно визнано утворення Підкарпатурського реформатського церковного округу. 16 грудня 1925 року вперше за повоєнний період на Закарпатті відбулося висвячення реформатських священників. Держава офіційно визнала церковний округ у 1932 році. Після зміни державності в Будапешті 1 березня 1939 року відбувся Синод Угорської реформатської церкви, який прийняв рішення про ліквідацію самостійного Підкарпатурського реформатського церковного округу та про приєднання його до Затисянського реформатського церковного округу.

Типографія ім. Кальвіна Підкарпатурської реформатської церкви, що функціонувала в Берегові, друкувала художню літературу, церковні та духовні видання, випускала в світ серію книжок під назвою «Бібліотечка християнської любові», а в період із 1923 по 1937 рік щорічно видавала «Szeretet Napár» («Календар християнської любові»). У 1923–1938 роках видавали двотижневу релігійну газету «Szeretet» («Християнська любов»). Студенти-реформати мали свою газету «Baráti Szó» («Дружнє слово»), яку в 1930–1933 роках редагував Імре Варга. Церква в Мукачеві і Севлюші утримувала сиротинці. У 1935 році була створена Підкарпатурська реформатська служба милосердя. На території Чехословацької Республіки восени 1918 року діяло 276 реформатських початкових народних шкіл, а в 1937 році – лише 255. Більш як 50% громад утримувало школи.

8.4. Література і музика

Чехословацький угорський письменник Золтан Фабрі писав про угорське літературне життя Чехословаччини 1918 року: «Ми були початківцями, але змушені були без перехідного періоду ставати майстрами [...]. Ми були учнями, навчались

і одразу мусили критикувати вчення та вчителів. Це не могло відбутись без прикрих промахів».

Визначний угорський письменник Дюла Круді (1878–1933) у творі «*Navasi kürt. Ruszin-Krajna kistükre*» («Трембіта. Дзеркальце Руської Крайни», 1919) писав про Ужгород: «Там, де витікає Тиса, де утворюється марамороська сіль, де Карпати найсуворіші, а зима довга, ледь стерпна, де в'яле літо в'ялить худу грудку землі, і ведмідь реве в хащі, недалеко від кордону є світле містечко, яке, як маленький Будапешт, блищить ліхтарями, – Ужгород розглядає своє віддзеркалення у водах річки Уж». Ця романтична картина, звичайно, є художнім перебільшенням, але вона дуже добре відображає погляди тогочасних публіцистів про Ужгород та Закарпаття. Цей твір обсягом 93 сторінки, єдиний, що вийшов із серії «Бібліотека Руської Крайни». У ньому Закарпаття змальовується як одна з найкращих місцевостей Центральної Європи. За красою автор порівнює його з Кавказом, і вважає, що у світі надзвичайно мало знають про нього. Проте кричущим контрастом до краси цього казкового краю є надзвичайна бідність його населення.

Іншим побачив Закарпаття тогочасний письменник Деже Сабо (1879–1945), який в Ужгороді почав писати свій роман «*Elsodort falu*» («Знесене село»). Твір Дюли Круді не мав резонансу і канув у забуття, а роман Деже Сабова навпаки, став у період між світовими війнами одним із найбільш згадуваних творів. Сабо за часів Першої світової війни працював учителем гімназії в Ужгороді. В оповіданні «Вчителі» (1916) він зображує повсякденне життя Ужгорода, шкільний побут, місцевих вчителів. Першу його повість «Немає порятунку» в 1917 році видала комітатська типографія Ужанщини. Після цього з'явилося «Знесене село», змісту якого не має стосунку до краю, але ідея роману зародилася саме тут: «Назва «Знесене село» на мене просто звалилась, коли я ховався в Цікере – одному з ужгородських закутків. Місяцями носив у собі ... Дві-три сторінки написав ... Пізніше, одного дня пополудні на початку літа в ужгородській кав'ярні «Корона» в один момент звалився на мене цілий твір». Роман є одним із найвидатіших творів міжвоєнного періоду.

Це була найбідніша провінція в Чехословаччині, хоча, як з'ясувалось пізніше, у матеріальному плані населенню все ж жилось менш скрутно, ніж на початку 1940-х років. Не треба забувати, що з кожною зміною державності втрачалися заощадження та статки населення. Написані Едгаром Балогом «*Tíz nap Szegényországban*» («Десять днів в країні бідноти», 1930–1931) та Золтаном Фабрі «*Az éhség legendája*» («Легенда про голод», 1932) можна вважати соціальним репортажем із Підкарпатської Русі. Твір Дюли Монуша та Фердинанда Серені «*Bene – Veňa község jelene és múltja*» («Бене – сучасність і минуле села Бене», Берегово, 1934) став справжнім шедевром соціографії.

Окрім цього, завдяки діяльності Андора Шоша (1887–1962) угорська наукова література досягла визначних результатів в сфері історіографії. Шош у той час вчителював у торговельній школі Мукачева і багато зробив для дослідження історії міста.

Значною науково-історичною подією 1931 року стало заснування на пожертву Президента республіки Т. І. Масарика Чехословацького угорського науково-літературно-мистецького товариства під загальновідомою назвою Академія Масарика, члени якого, однак, майже не вели наукову діяльність, а організація стала центром партійно-політичних дискусій. Головним секретарем Академії Масарика

став Фердинанд Серені, який до того часу працював учителем Ужгородської гімназії і очолював Підкарпаторуське загальне об'єднання угорських учителів. Організація за внесок у розвиток науки відзначила серед інших і Андора Шоша.

З виданих у Чехословаччині угорською мовою більш ніж двох тисяч книжкових назв на Закарпатті припадала дуже мала частка. Той, хто бажав літературної слави, повинен був вирватись із цього «провінційного болота». Під впливом гуманізму, просвітительства, лібералізму XIX століття відбулось об'єднання літературних регіональних культур, що в кінцевому результаті призвело до виникнення національних літератур. Внаслідок Тріанону та роздроблення історичної Угорщини перестала існувати і цілісність угорської літератури, утворилися відокремлені літературні сегменти, подальший розвиток яких відбувався різними шляхами. Ці сегменти вже спиралися на традиції нових територіальних формувань, але при цьому залишалися в якійсь внутрішній єдності, представляли загальну угорську літературу, всередині якої національні ознаки визначали межі існування, але не художню цінність. У багатьох аспектах Підкарпатська Русь у цьому плані була винятком. Без вагомих регіональних традицій літературна думка у цьому краї найбільше відірвалася від загальної траєкторії розвитку угорської літератури, замкнулась, особливо після Другої світової війни, у регіональних рамках. У 1920–1930 роках встановити точної межі угорської літератури Підкарпатської Русі та Словаччини неможливо. Попри периферійність підкарпатської літератури, на шпальтах будапештського журналу «Nyugat» («Захід»), що був одним із найавторитетніших у питаннях угорського літературного життя, неодноразово писали про письменників краю і їхні твори. Були спроби піднести цей літературний матеріал, але локальні патріоти, які це робили, не були літературним мірилом. Літературознавець Лайош Турцел з цього приводу зауважив: «Провінціалізм меншини у літературі та суспільному житті криє в собі велику небезпеку. Пригнобленість, почуття загрози національному існуванню перетворює їх на вразливих, змушує закриватись від проблем того часу в стінах свого мікросвіту. Інтенсивне усвідомлення звужених на половину чи чверть можливостей, дискримінація, обмеження національно повноцінного життя гіперболізують образ меншини, зводять стан меншини до «рабського», «мученицького». Тим не менш з угорської літератури не можна викидати і цей етап, котрий представляє специфічний колорит. Серед більш-менш знаних письменників, які писали між двома світовими війнами, можна назвати: Арпада Фюлепа (1863–1953), Пала Ілку (1912–1973), Шандора Яка (Якубовича) (1898–1980), Ласло Кіша (1904–1976), Ольгу Яцко (1895–1970), Маргіту Прерау (1909–1944), Пала Раца (1888–1952), Ласло Шафарі (1910–1943), Меньгерта Шімона (1897–1962), Мігая (Тварошка) Томаша (1897–1967), Іштвана Вашко (1893–1940) та інших. Арпад Фюлеп (родом із Трансільванії) після закінчення навчання в Коложварському університеті потрапив до Ужгорода як вчитель угорської та латинської мов, займався й різьбярством, виготовляв меблі з секейськими візерунками, якими в ужгородському помешканні творця милувався й Жігмонд Моріц.

У цей період серед видрукованих угорськомовних книжок на Підкарпатській Русі найбільшу частину складає художня література. У згаданий період угорські книжки видавали такі друкарні: у Берегові – «Кальвін», «Меркурій», «Кормош»,

«Прогрес»; у Мукачеві – «Грос», «Грюнштейн», «Некудаг», «Карпати», «Новина», «Паннонія», «Реформа»; в Ужгороді – «Фелдешій», «Лам», «Миравчік», «Шкільна допомога», «Свобода», Друкарня ордена отців василіан, «Унія», «Вікторія». Найпотужнішою з них була друкарня «Кальвін» у м. Берегово, яка належала Підкарпатській реформатській церкві.

У Чехословацькій Республіці одним із найкорисніших законів вважався той, що стосувався облаштування бібліотек. Надзвичайний декрет № 430/1919 року постановляв обов'язковість створення угорськомовних громадських бібліотек у населених пунктах, де функціонує угорська школа або де угорська громада перевищує 400 чоловік. Утримання сільської бібліотеки покладалось на муніципалітети. Бібліотеками керували, зазвичай, місцеві вчителі. Дія Декрету стосувалася і угорців, що проживали в діаспорі, в тамтешніх бібліотеках відкривали угорські відділи. У 1935 році на Підкарпатській Русі було усього 592 бібліотеки, з них 190 угорських, 421 руська (російські, руські), 36 чеських (словацьких), інші – німецькі та румунські. Всього в бібліотеках могли запропонувати 100 тисяч томів. Згідно зі статистикою, громадяни з-поміж угорських авторів у першу чергу вибирали твори Мора Йокаї, Калмана Міксата, Гейзи Гардоні, Лайоша Зілогі, Ірени Гулачі та інших. Інколи в місцевій пресі можна було знайти скарги на те, що населення схильне читати лише щорічні календарі, що, на думку журналістів, свідчить про невиваженість читацької культури. Місцеві газети (більшість) мали і літературні рубрики, де публікувались анонси книжок, зокрема і карпатських авторів. Міклош Ковач при анонсуванні книжок у газеті «Карпатський угорський вісник» з 1936 року почав використовувати епіграф: «Не забувай: громадянська оселя починається з бібліотеки». В іншій книжній крамниці можна було прочитати рекламу: «Без гарної бібліотеки немає цінної панської оселі». У 1922 році для поширення «продукції легкого літературного жанру» з'явилася газета «Napsugár» («Промінь сонця»). Визначне місце в історії угорської літератури Чехословаччини посіла газета «Tűz» («Вогонь»), яка виходила в 1921–1923 роках. Саме на її сторінках було «відкрито», до речі, талант Ольги Яцко.

Коложварський журнал «Kogunk» («Наш вік»), який видавався у 1926–1940 роках, надавав можливість публікуватись і угорськомовним авторам Чехословаччини. Провідний серед тогочасної періодики Угорщини журнал «Nyugat» публікує критичні статті, рецензії на закордонну угорську літературу; газета «Látóhatár» («Горизонт»), яка виходила в світ у 1933–1944 роках, систематично й професійно висвітлювала новини та проблеми, пов'язані з літературою і культурою усіх угорськомовних територій, у тому числі й тих, що відійшли до Чехословаччини.

У цей період з Угорщини ввозити книжки було заборонено. Література з Угорщини в Чехословаччині вважалась контрабандною. На кордоні не пропускали також і пресу, крім декількох газет нейтрального змісту.

У Чехословаччині у 1930 році по всій країні проведено ревізію фондів публічних бібліотек, під час якої видані до 1918 року і визнані антидержавними книжки були вилучені з читацького обігу і знищені. У бібліотеках угорських громадських закладів схожа ревізія проводилась одразу після зміни державності.

З Угорщини в заселені угорцями чехословацькі регіони на гастрольні поїздки приїжджали письменники: Деже Сабо, Фрідьеш Карінті, Жігмонд Моріц та інші.

У 1935 році в Будапешті відбувся перший так званий Літературний вечір меншин (за участі представників Верхньої Угорщини та Воєводини), на якому Підкарпатську Русь представляв Мігай Томаш. Серйозною подією вважались проведені наприкінці 1937 року літературні вечори в населених пунктах краю (та Словаччини) за участі угорських письменників із Трансільванії. Серед гостей були Арон Томаші, Карой Молтер, Ерне Лігеті. Видану для чехословацьких угорців десятитомну збірку Трансільванської художньої гільдії можна було придбати або замовити в книжкових крамницях, видавництвах. В Угорщині до Дня книги 1931 року вперше видана окремим томом «Антологія письменників з відірваних частин держави» під назвою «Вінок» («Koszorú»). Дні книги на Підкарпатській Русі (Ужгород, Мукачево, Берегово) організовувалися в 1936 році, наступні – у 1943 році (коли з'явилися і вуличні кіоски), а востаннє – в червні 1944 року.

Один із найвидатніших угорських композиторів, піаністів, музикознавців ХХ століття Бейла Барток неодноразово бував на Закарпатті. Він народився в Надьсентміклоші (в Трансільванії) у 1881 році. Разом із матір'ю та молодшою сестрою після смерті батька у 1889 році переселився в Севлюш. Тут навчався в початковій та горожанській школах, а в 1892 році дав свій перший публічний концерт. Після переїзду вже дорослим часто приїжджав у Севлюш, збирав угорські, румунські й руські народні пісні. У період між двома світовими війнами двічі давав концерти в Ужгороді. Підтримував зв'язки з Нандором Плотені та Дезидерієм Задором.

Плотені, котрий народився у 1844 році, був скрипалем та піаністом. Він об'їхав увесь світ, у багатьох місцях давав концерти. Про його талант і популярність свідчить те, що на піаніно він грав у чотири руки з Ференцем Лістом, а його концерти на скрипці супроводжував на піаніно Йоганес Брамс. У 1896 році переселився в Великі Лази і активно залучився до культурного життя Ужгорода. Незадовго до смерті переселився в Будапешт, де й помер у 1933 році.

Ужгородець Дезидерій Задор (1912–1985) був піаністом і композитором. Концертну діяльність розпочав у 1930-х роках. У 1936–1938 роках працював у Празі у відділі фольклористики Міністерства культури і, будучи музичним референтом Підкарпаття, займався дослідженням народних пісень. Після Другої світової війни став директором Ужгородського музичного училища (навчальному закладу з 1991 року присвоєно його ім'я), потім – художнім керівником філармонії, з 1963 року – викладачем Львівської консерваторії, а у 1978 році став її професором.

8.5. Образотворче та прикладне мистецтво

Початок чехословацького періоду в цьому сенсі – символічний. 8 травня 1918 року в Тячеві помер художник Шімон Голлоші (1857, Мараморошсігет) – один із найвидатніших угорських представників натуралізму і реалізму, котрий дав старт угорському модерному малярству і чия школа в Нодьбані на десятиліття визначила шляхи розвитку угорського малярства. У 1901 році Шімон Голлоші виходить з товариства в Нодьбані, а з наступного року щоліта водить своїх учнів до Тячева.

У 1921 році в Мукачеві створено Мукачівський клуб митців (інша назва: Клуб художників Підкарпатської Русі) під керівництвом Дюли Вірага (1880–1949).

Старійшиною клубу був мукачівський єврейський художник Шамуел Берегі. За ініціативи Йосифа Бокшая, Адальберта Ерделі та чеських художників Бедріха Ождіана та Ярослава Кайгла у 1931 році було засновано Товариство діячів образотворчих мистецтв на Підкарпатській Русі. Впродовж багатьох років його головою був Адальберт Ерделі.

Починаючи з 1921 року, постійно проводились виставки. Наприклад, на початку року з творів художників Підкарпатської Русі та Східної Словаччини Мистецький клуб у Мукачеві організував виставку картин, а наприкінці року в Берегові – зимній салон. В Ужгороді восени відбулись виставки творів художника і графіка Гейзи Андяла та художника Агошта Баєра. У 1922 році в цьому ж місті самостійною виставкою дебютував Йосиф Бокшай, а пізніше відвідувачі побачили і твори членів Мистецького клубу – Адальберта Ерделі, Йосифа Бокшая, Дюли Вірага, Еміла Грабовські, Дюли Ійяса. На зламі 1922–1923 років відбувались події, пов’язані зі святкуванням сотої річниці з дня народження Шандора Петефі, знакового поета угорської визвольної війни 1848–1849 років. Заходи проходили у рамках загальнодержавної угорської просвітницької акції, в результаті якої були організовані святкування з нагоди сторіччя з дня народження таких визначних творців угорської літератури ХІХ століття, як Шандора Петефі та Імре Мадача в 1923 році, Мора Йокої у 1925 році. У 1926 році урочисто відзначали знаменну дату – 250-річчя з дня народження Ференца Ракоці ІІ, керівника угорської визвольної боротьби 1703–1711 років.

У 1930-х роках про себе заявили художники Бобо Шаркань, Ерне Лагіта, Бейла Борецкі, Андрій Коцка, Золтан Шолтес. У 1937 році відзначали 25-річний творчий ювілей Фердинанда Ремеша.

Час від часу на Підкарпатській Русі виставлялись і художники з Угорщини, в основному розглядаючи виставки як можливість реалізувати свої картини. В Ужгороді в 1927 році можна було побачити твори Агошта Баєра та Шари Кнехт, в Мукачеві в 1930 році – Гуго Мунд, а в 1931 році – Бейла Івані Грюнвальда. На Підкарпатській Русі у 1926–1933 роках працював і кілька разів виставляв свої твори Моцарт Ротман. У 1924–1934 роках у Підкарпатській Русі мешкав будапештський художник, скульптор і графік Віктор Ердеї. Знаменитим колекціонером мистецьких творів був ужгородець Віктор Кондратович, який у своїй колекції мав полотна Кароля Лотца, Арпада Фесті, Кароля Поля, Міклоша Барабаша.

У 1920-х роках популярними були майстрині прикладного мистецтва Іда Валеїні, Ірина Варга, а у 1930-х роках у цьому ж жанрі відомим став Іштван Біро, а також скульптори Дюла Адам і Реже Ортман. Знаменитим був і мукачівський фотограф Антал Маркович.

Загальновідомий у той час майстер із відливання дзвонів із Малих Геївець Ференц (Бактаї) Еґрі (1864–1945), майстерню якого заснували ще його предки у 1793 році. Перебуваючи в Угорській партії дрібних землеробів, Еґрі займався політикою, довгий час був сенатором. Вилиті ним дзвони встановлювали по всій території Чехословацької Республіки, значну кількість замовлень він отримував і з Угорщини. На виставках майстер регулярно нагороджувався золотими медалями. З власних доходів він робив пожертви на партійні цілі, культурно-просвітницьку роботу, траплялось, що вилитий дзвін віддавав безкоштовно підкарпатським парафіям незалежно від їх конфесійної приналежності. Зокрема, таку пожертву Еґрі

зробив у 1925 році Євангельській церкві в Ужгороді, спроектованій Ернестом Ковашем. Обладнання церкви було виготовлено місцевими ремісниками: церковні лавиці зробив Фердинанд Штаєр, вітвар і кафедру – Дюла Олчварі, люстру – Когут та Ко, а ікону над вітварем намалював Шіон Сільваї. Про Ференца Еґрі, який до середини 1940-х років був чи не найшанованішим чоловіком угорської громади на Підкарпатті, тогочасні поети Ласло Мейч та Шандор Ремейнік писали вірші. Щорічно, впродовж майже чверті століття в день іменин Еґрі «відбувалось паломництво» авторитетних підкарпатських угорців до Малих Геївців. Дзвони Еґрія і сьогодні лунають на Закарпатті, а також в Угорщині, Словаччині, Польщі.

До участі в низці заходів із нагоди Днів мистецтв, які проходили з 17 травня по 8 червня 1941 року в Ужгороді, міністр культури та освіти Угорщини Балінт Гоман запросив і видатних літераторів та митців. Організатором книжкової виставки було Національне товариство угорських книговидавців і книготорговців. На виставці творів образотворчого мистецтва, крім Дейнеша Чанкі, Вілмоша Аба-Новака, Аврелія Берната, Дюли Гінца, Пала Молнара, Іштвана Севні, відвідувачі могли побачити й твори художників Підкарпатської Русі: масляні полотна Йосифа Бокшая, Адальберта Ерделі, Андрія Коцки, Ернеста Конратовича, темпері Федора Манайла. Але вже в 1943 році в Будапешті на виставці «митців з Верхньої Угорщини та Підкарпаття», яку організувало Товариство ім. Казінці з Кошице, із 182 творів 23-х митців Закарпаття представляли лише 4 масляні полотна Адальберта Ерделі.